

EPIGRAFIA IBÈRICA CONSERVADA A PONENT: REVISIONS I NOVETATS*

VÍCTOR SABATÉ VIDAL**
Universitat de Barcelona
vsabatev@gmail.com

IGNASI GARCÉS ESTALLO***
Universitat de Barcelona
garces@ub.edu

RESUM

S'editen cinc nous esgrafiats ibèrics (tres dels quals són unilíters però d'una certa importància per diverses raons) i se'n revisen dos de perduts que han estat trobats fa poc. S'ofereixen també un seguit de precisions a la darrera lectura publicada de la inscripció de les Roques de Sant Formatge. El fil conductor de tots els documents és el fet de conservar-se a Ponent, malgrat que procedeixen d'una àrea força més extensa.

MOTS CLAU: llengua ibèrica, antroponímia, esgrafiats, *instrumentum inscriptum*, ceràmica, plom.

IBERIAN EPIGRAPHY CONSERVED IN WESTERN CATALONIA: OLD PIECES AND NEW

ABSTRACT

This paper offers an edition of five unpublished Iberian graffiti (three of them consist of a single letter but are of a certain importance for various reasons) and revises two lost pieces that have been rediscovered recently. It also presents some addenda to the last published reading of the Roques de Sant Formatge inscription. All these documents are conserved in Western Catalonia, although they come from a much broader area.

KEYWORDS: Iberian language, anthroponymy, graffiti, *instrumentum inscriptum*, earthenware, lead.

* Consti el nostre agraïment a Joan Ferrer i Jané per la lectura d'aquestes pàgines i els seus valuosos comentaris. Així mateix, regraciem l'ajuda i les informacions facilitades per Carme Berlabé, Joan Bernal, Núria Giral, Joan Ramon González, Emili Junyent, Jordi Martínez, Ignacio Montero i Carme Prats. El treball s'enquadra dins els projectes de recerca "Escritura, cultura y sociedad en el *Conventus Scallabitanus*" (FFI2015-68571-P) i "Espacios de integración en la Roma republicana: el N.E. de la Hispania citerior (133-72 a. C.)" (HAR2014-59503-P).

** Beneficiari del programa del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte per a la Formació de Professorat Universitari (FPU2014) i membre del Grup de Recerca Consolidat LITTERA (2017SGR241). ID: orcid.org/0000-0003-1699-8111.

*** Àrea d'Història Antiga i membre del GRAT (2017SGR211). ID: orcid.org/0000-0003-4509-1703.

Els museus i les col·leccions arqueològiques són, com és ben sabut, plens de materials no publicats i de peces que apareixen en la bibliografia com a perdudes, situació de la qual no escapen els documents epigràfics. En les pàgines següents es recullen set esgrafiats d'aquesta mena, cinc d'inèdits o gairebé inèdits (§ 2.2, 3.1-2 i 5.1-2) i dos que ja havien estat donats a conèixer però que, en romandre il·localitzables, no havien pogut ésser revisats (§ 1 i 2.1). A aquests materials s'hi afegeix una inscripció ja coneguda i ben localitzada que, tanmateix, hem considerat necessari tornar a estudiar: l'esgrafiat de les Roques de Sant Formatge (§ 4). Tots els documents tenen en comú el fet de conservar-se a la regió de Ponent, principalment a la ciutat de Lleida, si bé llur procedència és més aviat diversa. El sistema d'escriptura emprat en els epígrafs de més d'un signe és la variant no dual del semisil·labari ibèric nord-oriental, llevat de la inscripció de les Roques, que és una de les més antigues trobades a la Ilergècia i utilitza el sistema dual.

1. CERÀMICA CALENA DE BURRIAC (CABRERA DE MAR, BARCELONA)

Joan Maluquer de Motes donava a conèixer, en el volum corresponent a 1963 de la revista *Zephyrus*, dos breus esgrafiats ibèrics sobre ceràmica. El que ens interessa ara procedia de les excavacions menades per l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona a l'*oppidum* ibèric de Burriac, durant un curs de pràctiques de camp per a estudiants realitzat el 1964. D'aquesta campanya no se'n conserva documentació arqueològica, però sí unes breus notes de Marià Ribas –que també excavà a la mateixa zona central del poblat entre 1957 i 1963–, de les quals es dedueix la descoberta de sis habitacions corresponents a més d'una fase arqueològica (Zamora 2006-2007: 83-87). La notícia de Maluquer aportava un dibuix i la lectura de la inscripció, però mancava d'una descripció detallada del suport, del context i dels aspectes epigràfics, que restaven aparentment pendents d'una edició *stricto sensu*. La peça, tanmateix, ja no pogué ésser localitzada per Untermann mentre preparava el tercer volum dels *MLH*,¹ i tampoc no aparegué durant la revisió dels documents epigràfics de la vall de Cabrera duta a terme per Sinner i Ferrer (2016).

La ceràmica caigué atzarosament a les mans d'un de nosaltres (V. Sabaté) durant un seminari d'introducció a la ceràmica importada de vernís negre, que tingué lloc a la Universitat de Lleida la primavera de 2013. La fugacitat de l'autòpsia i les migrades notes preses aquell dia, però, impediren de relacionar-la més tard amb l'exemplar publicat per Maluquer, quan Joan Ferrer ens avisà (2016) de l'existència d'un parell d'inscripcions perdudes de Burriac amb el text **kai**; no ha estat fins a la realització d'una nova autòpsia que hem conclòs que es tracta de la peça desapareguda. Pel que hem pogut esbrinar, el fragment, mancat de context arqueològic, hauria passat a formar part de les col·leccions didàctiques que usava Maluquer en les seves lliçons a la Universitat de Barcelona; una part d'aquestes

¹ *MLH* III.2, 95: "Verbleib unbekannt".

hauria anat a parar a l'Estudi General de Lleida en un moment indeterminat dels anys setanta, també com a material de classe, i hi hauria romàs després de la seva conversió en Universitat de Lleida l'any 1991. Es conserva al Laboratori d'Arqueologia de la Facultat de Lletres (sigla: Burriac 1; autòpsia: 22/12/2017 i 17/1/2018).

Support (fig. 1). Base d'una copa de vernís negre de Cales de la forma Lamb. 1 / F2322. Diàmetre del peu en el punt de contacte: 9,8 cm; altura màxima conservada: 2,3 cm. Pasta beix clar, dura, amb fins desgreixants micacis. Vernís negre mat, força desgastat, amb els regalims característics a la base, on té una tonalitat marronosa per l'apilament durant la cocció. Decoració de dos solcs incisos a la meitat del fons interior, amb un petit cercle també prop del centre. L'esgrafiament (B.44.6),² efectuat després de la cocció, se situa a l'interior del peu, "centrado –segons Maluquer (1963: 108-109)– en un espacio reservado expreso en una circunferencia incisa", si bé és evident que l'autor de l'epígraf més aviat aprofità un espai incidentalment lliure, atès que el solc en qüestió es realitzà al torn i la ceràmica és d'importació; cal palesar que tampoc no s'observa un rebaixament de la superfície per tal d'esborrar el cercle en aquella part. Longitud de la inscripció: 2,5 cm. Consta de dos signes, **ka1** i **i2**,³ d'1 cm d'altura. Malgrat que els traços es marcaren bé, la pèrdua del vernís i l'erosió de la peça fan que avui dia siguin menys visibles. Maluquer (1963: 109) indica que les lletres estan enllaçades, però l'autòpsia ha permès de comprovar l'existència d'un petit espai entre ambdues, de la mateixa manera que el traç final de la **i** està separat de la resta del signe.

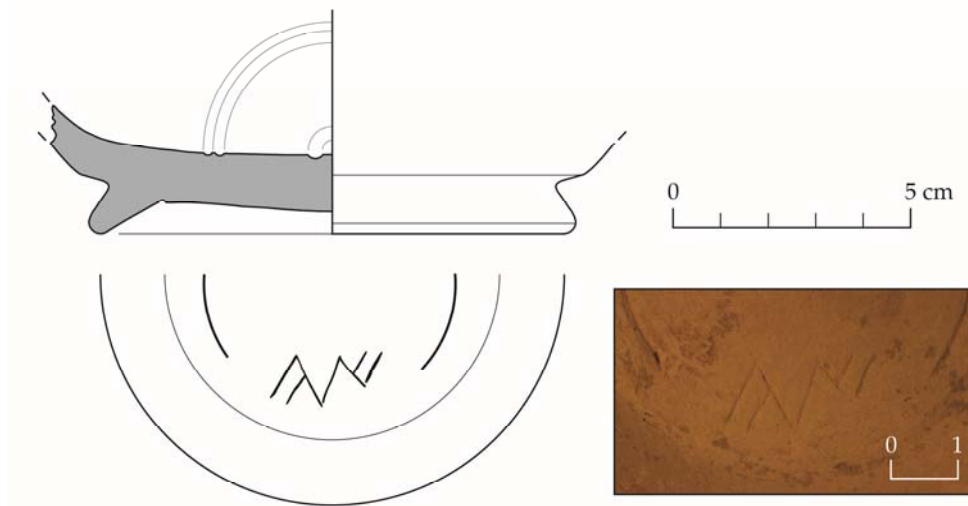

Fig. 1. Fons de copa de ceràmica de Cales (Burriac).

² Les inscripcions ibèriques s'identifiquen amb la numeració de la base de dades Hesperia (<<http://hesperia.ucm.es/>>).

³ Seguim la classificació dels signes definida per Untermann (*MLH* III.1, 246-247), que hom pot consultar actualitzada a <<http://hesperia.ucm.es/escrituras.php>>.

El mot **kai** apareix dues vegades més a la vall de Cabrera, en un plat de Burriac que imita la forma Lamb. 5 (B.44.8) i en una campaniana A de l'Hostal (B.44.31). També es documenta en quatre altres peces de vernís negre de Cales –procedents de Can Fontgrau (Sils: GI.16.2),⁴ Can Fatjó (Rubí: B.17.4), *Iesso* (L.18.5) i el Cabezo de Alcalá (TE.2.140)–, en una imitació de la forma Lamb. 1 de la mateixa *Iesso* (L.18.6) i en una vora de *dolium* de Botorrita (Z.9.20). En les cinc ceràmiques calenes l'esgrafiament es troba sempre al cercle interior del peu, encara que aquesta ubicació és ben habitual en el cas de la vaixel·la de taula.

D'acord amb la interpretació que suggereix Maluquer (1963: 109) per al text de Burriac, **kai** fóra l'adaptació a l'ibèric del *praenomen* llatí *Caius*, feta a partir del genitiu (*Cai*). Bé que no afecti el fons de l'anàlisi, cal precisar que el més probable és que l'adaptació, si aquest fos el cas, es produís no a partir del genitiu sinó del vocatiu (també *Cai*, en ésser un tema en *-io-*), procediment habitual tant en la llengua ibèrica (Correa 1993: 103-104; 1994: 269; Jordán 2008: 18-19; Stifter 2013: 53-55) com en altres llengües no indoeuropees, per exemple l'etrusc (Stifter 2013: 49-50) o el neopúnic (Adams 2004: 217-219). De tota manera, com a alternativa a aquesta explicació, s'ha proposat també que **kai** sigui un segment pròpiament ibèric, tal volta una abreviatura del formant antroponímic **kaisur** (Moncunill 2007: 204; 2010: 84; Sinner i Ferrer 2016)⁵ o bé alguna mena de marca (Velaza 1991: 84). L'avançada cronologia dels suports no és un argument de pes a favor de la interpretació "l·latina" de **kai**, perquè és justament als segles II-I ane quan abunden les marques bilíteres i, en general, els textos curts i abreujats.

Cronologia. Maluquer (1963: 110) data la ceràmica de manera genèrica entre la fi del segle II i el començament de l'I ane; talment Sinner i Ferrer (2016: 200), que opten per 130/120-90/80 en aplicar els criteris actuals de datació de la calena mitjana (Principal i Ribera 2013: 93-97). Aquesta cronologia fóra coherent amb altres materials tardans recuperats durant la campanya de Maluquer: un plat de ceràmica campaniana A tardana i dues peces de producció calena, una vora de plat de la forma Lamb. 5 i un fragment de peu de la forma Lamb. 3 (Zamora 2006-2007: 83, lám. 2). L'autòpsia confirma l'atribució a la ceràmica calena i la cronologia, que fins i tot es pot allargar uns anys, donades les dificultats en la transició de la sèrie mitjana a la tardana, especialment amb la forma Lamb. 1.

Bibliografia. Maluquer 1963 (fig. 1); *HAE* 12-16 (1961-65), 2186; Maluquer 1968: 127 núm. 217; Siles 1981: 105-106; 1985: 149 núm. 571; *MLH* III.1, § 617; III.2, C.7.6; Silgo 1994: 98; Olesti 1995: 78-79; Panosa 1996: 231; 1999: 277 núm. 18a.5; Moncunill 2010: 84; Sinner i Ferrer 2016: núm. 1.6.

⁴ Ferrer en premsa.

⁵ Per a l'element **kaisur**, *uid.* *MLH* III.1, § 7.66; Rodríguez Ramos 2014: núm. 73.

2. MONTERÓ (CAMARASA, LLEIDA)

A començament dels anys vuitanta del segle passat, un grup clandestí espolià el conjunt de jaciments de la muntanya de Monteró. Aleshores, la gestió dels arqueòlegs de l'Institut d'Estudis Ilerdencs [IEI] permeté de recuperar alguns objectes, en particular dues làmines de plom amb escriptura ibèrica (L.1.1-2), però d'altres només pogueren ésser fotografiats (Ferrer *et al.* 2009), com és el cas del fragment ceràmic que s'estudia a continuació (§ 2.1). Per fortuna, aquesta i alguna altra peça foren donades al Museu de Lleida el 14 de juliol de 2010, on es conserven.

2.1. Fragment de vernís negre de Cales

La inscripció fou editada a partir d'una fotografia, de manera que no fou possible proporcionar en aquell moment ni una anàlisi del suport ni altres precisions de caire epigràfic (Ferrer *et al.* 2009: 130-131), que s'ofereixen ara després que la ceràmica hagi estat localitzada al Museu de Lleida (núm. inv.: 3667; autòpsia: 3/1/2018).

Suport (fig. 2). Fragment informe pròxim a la base d'una peça oberta de vernís negre de Cales de forma indeterminada. Dimensions: 3,7 x 6,1 cm. Pasta beix; les restes de fongs presents encara als trencaments impedeixen de concretar-ne més les característiques. Vernís negre, ben conservat a l'interior i més desgastat a l'exterior, on s'observa una ditada marronosa produïda durant l'aplicació del vernís per immersió. Decoració a base de dos solcs incisos i rodeta d'estries al fons interior.

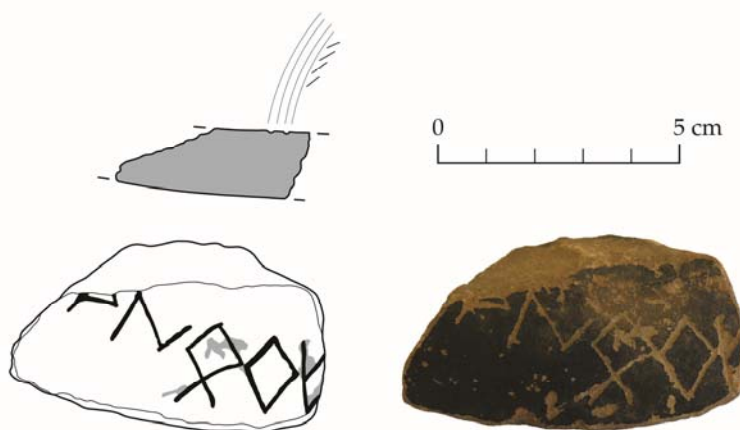

Fig. 2. Fragment de ceràmica de Cales (Monteró).

La inscripció (L.1.4), esgrafiada després de la cocció, és incompleta per ambdós costats, però podria ser que els signes visibles fossin els sols de què constava, almenys pel que fa al començament del text, si ens atenim a l'anàlisi lingüística

de la seqüència. Longitud conservada: 5 cm. Una de les qüestions pendents a l'*editio princeps* era la ubicació exacta de l'esgrafiat: l'autòpsia revela que està orientat cap a la vora i se situa en un punt de la paret exterior pròxim al peu. Els signes, de traç profund però de paleografia descuidada, són **a1-a**, **n2**, **be1**, **rí** i **e1**: [---]**anberé**[---]. Altura: 1-1,7 cm.

Del punt de vista lingüístic, remetem a l'excel·lent comentari que en feren els seus editors, en la línia que es tracti d'un antropònim **an·beré**⁶ seguit del morf **-e[n** o del complex sufixal **-e[n·mí**. El mateix nom personal podria aparèixer també en un dels ploms de la Punta d'Orlell, per bé que amb un altre sufix: **anm·ber·ai** (CS.21.7,B-5).

Cronologia. Malgrat la migradesa del fragment, sembla correspondre a la producció mitjana de la ceràmica calena, que cal situar pels volts de 130/120-90/80 ane (Principal i Ribera 2013: 93-97). La datació tipològica és coherent amb la paleogràfica (les variants emprades dels signes **be** i **rí** són les habituals als segles II-I ane), i ho fóra també amb la intensa activitat que es desenvolupà a Monteró 1 arran de la implantació d'un *castellum* romanorepublicà (Principal *et al.* 2015).

Bibliografia. Ferrer *et al.* 2009: 130-131, fig. 10; Velaza 2011: 321 núm. 3, fig. 6; Sabaté 2016: 59 (§ 13).

2.2. *Pondus* de bronze plomat

Museu de Lleida (núm. inv.: 3670; autòpsia: 3/1/2018).

Support (fig. 3). Petit paral·lelepípede de metall exempt, amb les cares llises i els angles lleugerament arrodonits, del tipus B2.1.1 de la proposta de classificació de Morell (2009: 314-317). Dimensions: 2,8 x 2 x 0,5 cm; pes: 20,5 g. Malgrat que no hem emprès una anàlisi metal·logràfica de la peça, la patina verda que la recobreix apunta cap a un aliatge de base coure, mentre que el pes indica una certa quantitat de plom, de manera que cal concloure que es tracta d'un bronze plomat.⁷ Ateses la seva morfologia i la presència d'una marca esgrafiada, el més probable és que l'objecte funcionés com a ponderal, amb paral·lels quant a tipologia, mida i pes en dues peces de plom procedents del Castellet de Banyoles (2,5 x 1,9 x 0,4 cm i 19,2 g; 2,5 x 1,8 x 0,5 cm i 20,2 g), recollides en superfície però que cal datar possiblement *c.* 200 ane.⁸

En una de les cares frontals hi ha un signe ibèric **ko1** (2,1 x 1,6 cm) realitzat a còpia de petits traços ben marcats però a voltes no connectats, segurament a causa de la resistència oposada per la duresa del metall. En un fòrum d'Internet hi hem localitzat la fotografia d'un altre paral·lelepípede de metall, d'idèntica forma i aparentment d'un pes força semblant (23 g, segons el seu propietari), amb la mateixa marca esgrafiada en una de les cares, però ni tan sols coneixem la regió

⁶ Per als formants, *uid.* MLH III.1, § 7.10 i § 7.34; Rodríguez Ramos 2014: núm. 8 i 39.

⁷ En aquest punt hem d'agrair especialment les observacions que ens han fet arribar Ignacio Montero i Carme Prats.

⁸ Morell 2009: P-85 i P-86. Monteró ja havia proporcionat dos pesos de plom (Ferrer *et al.* 2009: 139-140, fig. 25 i 30,5), encara que formalment són diferents.

aproximada d'on procedeix; podria tractar-se novament d'un bronze plomat, per bé que la patina verda no sigui tan visible com en l'exemplar de Monteró.⁹ És possible que la presència del signe **ko** en dues peces de característiques similars hagi d'ésser interpretada en el context de les marques de valor presents en monedes i en *pondera*, com és el cas de la lletra **o** del pes de pedra del Puig de la Misericòrdia, que remet probablement a **ota(r)**, una de les unitats de mesura del sistema metrològic ibèric **a-o-ki** (Ferrer 2013). El sil·labograma també es documenta en diversos pesos del Cabezo de Alcalá (TE.2.433, 434 i 436; Beltrán 2013: 24, 30), generalment al costat d'altres marques, però no sembla que tots aquests testimonis es puguin valorar de manera conjunta, atès que els esgrafiats integrats per un sol **ko** són molt abundants tant al món ibèric com al celtibèric. Finalment, hi hauria un paral·lel interessant en una base d'imitació de ceràmica calena de Vinebre amb el text **ko** II (T.6.9), que Untermann esmenta com a exemple de l'ús del signe en expressions numerals (*MLH* III.1, 149), però podria ésser una mala lectura.¹⁰

Fig. 3. *Ponderus* de bronze plomat (Monteró).

El desenvolupament de **ko** als ponderals de metall ens és desconegut, si és que es tracta d'una abreviatura, però hom podria suposar un hipotètic ***kota(r)** per analogia amb **ota(r)** i amb les denominacions esteses de **ki** – **kita(r)** i **e** – **eta(r)**, tal com fa Ferrer (2014: 65) amb la marca **be** (***beta(r)?**) d'uns sisens de bronze de **baitolo**. L'element **kota(r)** podria funcionar com a formant antroponímic a **arskotař** del plom del Castellet de Bernabé (V.6.1,1) i **ařakotař** d'una làmina en escriptura meridional (SP.1.7), malgrat que la interpretació d'aquestes formes no és del tot clara i pot ser que ni tan sols siguin composts onomàstics.¹¹ La darrera

⁹ <http://www.imperio-numismatico.com/t102986-ponderal-romano> (consulta: 10/2/2018).

¹⁰ En aquest seny, Velaza (2006: 307 núm. 7) no descarta que es tracti del numeral romà *XII*. Hi ha igualment els *tituli picti* de Vièlha Tolosa (HGA.1.1-35), on el signe **ko** és present a totes les indicacions metrològiques prou conservades, però l'anàlisi de les combinacions possibles no apunta que estigui funcionant com a unitat de mesura (de Hoz 2011: 195).

¹¹ La lectura és en ambdós casos de Ferrer (2010). Per a la classificació de la primera forma com a nom personal, *uid*. Guérin i Silgo 1996: 204; Faria 1997: 106; Velaza 2001: 645; Faria 2002: 135; 2003: 215; 2005: 165; Ferrer 2005: 966 n. 46; Moncunill 2007: 88; Faria 2007: 165; Rodríguez Ramos

segueix, després d'interpunció, una seqüència *koo* que, tenint en compte l'estranya successió de tres *o*, bé podria ésser una expressió metrològica i contenir precisament la unitat *ko*, la qual cosa reforçaria tal volta que *kotař* en fos la denominació estesa.

En el pla teòric, el *pondus* de Monteró i el segon del Castellet de Banyoles, ensems amb un plom cònic perforat de la Serra de l'Espasa (125-50 ane: 20,2 g),¹² podrien seguir el sistema *a-o-ki* i ésser un múltiple sencer de la unitat més petita, *kita(r)*, tant si prenem com a referència el valor *ki* de les dracmes pesades d'*ars* (3,43 g, d'on 6 *ki* = 20,58 g), de la fi del segle III ane, com el valor *o* del *pondus* del Puig de la Misericòrdia (41,29 g, d'on 1/2 *o* [de nou 6 *ki*, si acceptem una cadència duodecimal entre les unitats del sistema] = 20,645 g), sense context arqueològic però atribuïble a la segona meitat del segle II ane (Ferrer 2011; 2013). Tots els valors són compatibles amb la sèrie H dels ponderals contestans dels segles IV-III ane (Grau i Moratalla 2004), amb una mitjana de 20,66 g ($\pm 5\%$: 19,627-21,693 g) que s'atansa igualment al pes dels exemplars catalans. La presència de la marca *ko*, tanmateix, podria indicar l'ús d'un sistema metrològic diferent, i, d'altra banda, convé tenir en compte la impossibilitat de determinar amb seguretat no només el valor de les unitats de mesura per al món ibèric septentrional, ans també l'existència de sistemes de pesatge d'àmbit local o bé la influència del sistema ponderal romà, en el qual els nostres pesos oscil·larien al voltant dels nou dotzens d'unça (20,43 g).

Cronologia. En tractar-se d'un metall fora de context cal prudència, perquè els clandestins recolliren objectes de diversos punts de la muntanya de Monteró amb cronologies diferents, com es dedueix de l'estudi del gruix de la col·lecció (Ferrer *et al.* 2009). Això no obstant, les característiques formals i epigràfiques conviden a relacionar-lo amb el fragment ceràmic anterior, i ambdós amb l'esmentat *castellum* romanorepublicà de Monteró 1.

2014: 173. Els primers formants serien *ars* (MLH III.1, § 7.15; Rodríguez Ramos 2014: núm. 13) –la vibrant més habitual, emperò, és l'altra– i *ařa(n)* (Rodríguez Ramos 2014: núm. 10), on caldria explicar la caiguda de la nasal pel contacte amb l'oclusiva /k/ (Quintanilla 1998: 200-201). Atesa la manca de paral·lels per al segon formant, en el cas d'*arskotař* hom ha proposat de segmentar-lo ulteriorment en dos elements (Faria 2003) o de contemplar la presència d'un afix *-ko-* (Guérin i Silgo; Moncunill; Faria 2007). Faria (1997; 2002; 2007), Velaza i Rodríguez Ramos el posen en relació amb *abars-kutar* d'un dels ploms de Pech Maho (AUD.5.37,5), que presenta nogensmenys un vocalisme i una vibrant diferents, aspecte ja assenyalat pel mateix Faria (1997).

¹² Morell 2009: P-91. El plom cúbic del Camp de les Lloses (P-48, 125-80 ane: 20,7 g) ha patit una certa degradació que n'ha alterat el pes original, per la qual cosa no pot ésser pres en consideració (Morell 2009: 350).

3. ELS VILARS (ARBECA, LLEIDA)

La fortalesa dels Vilars no ha proporcionat cap inscripció pròpiament dita, i els dos esgrafiats unilíters que presentem a continuació amb prou feines es poden incloure dins la categoria d'epigrafia ibèrica, atès que bé podria tractar-se de marques sense valor grafemàtic. Aquest buit documental troba explicació en la combinació de dos factors: d'una banda, l'alfabetització tardana de la Il·lèrgia, que té lloc possiblement durant la segona meitat del segle III ane,¹³ i, de l'altra, l'abandonament del poblat vers el 300 ane.

3.1. Fragment de ceràmica àtica de vernís negre

Aparegut l'any 1985 en el transcurs dels treballs inicials i assignat a la UE 0001, que agrupa el material recollit fora de context o en superfície. Es conserva al Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida (sigla: VI.85.01; autòpsia: 17/1/2018).

Support (fig. 4). Fragment del fons d'un escif (*skyphos*) de ceràmica àtica de vernís negre. Pasta vermella, depurada. Vernís negre lluent, ben conservat; romanen sense la base del peu, el centre del fons exterior i una petita línia de reserva a l'exterior, al punt d'unió del cos amb el peu. Diàmetre exterior del peu (calculat): 7,5 cm; altura conservada: 2,1 cm.

Al cercle interior de la base hi ha un signe **ka**2 (0,8 x 0,7 cm) realitzat amb incisions ben marcades i visibles. S'observa un petit traç adventici entre l'asta menuda i l'asta exterior esquerra. La fractura de la peça ha afectat l'extrem inferior del signe, però creiem que la part perduda ha d'haver estat mínima. En tot cas, és segur que l'esgrafiament constava només d'aquest **ka**, possiblement sense valor grafemàtic. Es tracta d'una marca molt freqüent als segles II-I ane, però no n'hi ha gaires exemples d'època estrictament preromana; podem esmentar una àmfora greco-itàlica de Pech Maho (AUD.5.46), de la segona meitat del segle III ane. En tractar-se d'una peça importada, el més probable és que l'àtica dels Vilars fos esgrafiada lluny de la fortalesa, en algun punt de la costa catalana.

Cronologia. Els escifs àtics són característics de les importacions de la fi del segle V i de tot el segle IV ane. Tot i la dificultat de precisar només amb un fragment de peu i sense context segur, el nostre recorda els exemplars del primer quart del segle IV ane (Sparkes i Talcott 1970: 84-85, núm. 349, fig. 4, làm. 16), moment en què la unió del cos amb el peu acostuma a ésser més vertical i menys corbada que en els productes de la centúria anterior. En definitiva, sembla conjeurable una adscripció entre 400 i 325 ane.

¹³ La principal dada a considerar és la cronologia del text més antic del tercer plom de Monteró (L.1.3), que cal situar per la paleografia entre el 250 ane i l'abandonament del sistema dual (Sabaté 2016: 45-46). Les ceràmiques àtiques del segle IV trobades a les Roques de Sant Formatge (L.6.1) i al Tossal de les Tenalles (L.14.1), per contra, són objectes d'importació que amb tota probabilitat arribaren ja esgrafiats, com proposà fa anys Miquel Cura (1993: 223), el qual sosté la mateixa opinió pel que fa a dues peces del segle III procedents del Molí d'Espígol (L.15.1-2).

Bibliografia. Garcés *et al.* 1992: 38-39, fig. 3.2.1.6.

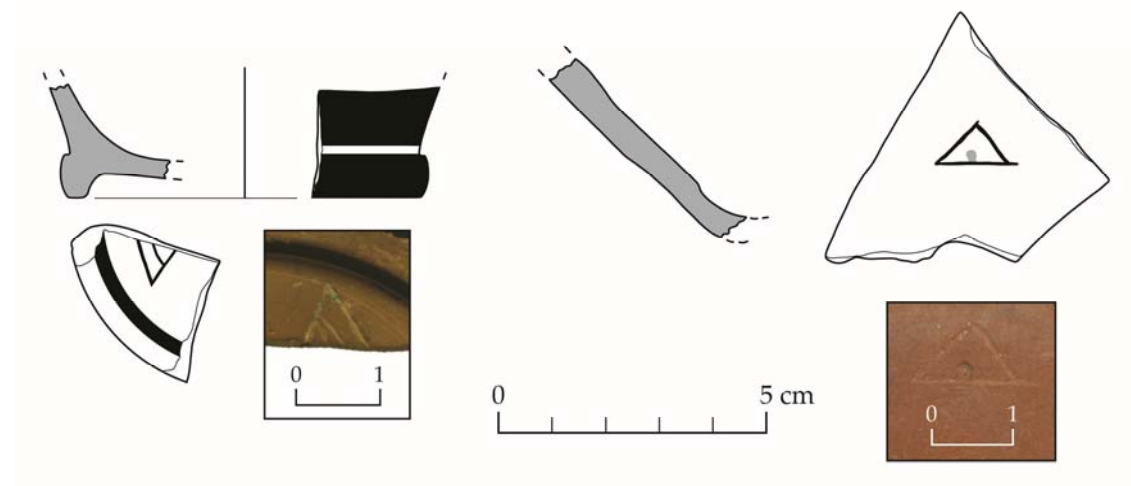

Fig. 4. Esquerra: fragment d'escif de ceràmica àtica de vernís negre. Dreta: fragment de ceràmica comuna ibèrica oxidada. Els Vilars.

3.2. Fragment de ceràmica comuna ibèrica oxidada

Trobat durant la campanya de 1993 a la UE 1026, en contacte amb la superfície i, per tant, sense estratigrafia vàlida. Es conserva al Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida (sigla: VI.93.1026.8; autòpsia: 17/1/2018).

Suport (fig. 4). Fragment de l'arrencament del fons d'un vas tancat de ceràmica comuna ibèrica oxidada, amb petits desgreixants calcaris. Dimensions: 4,5 x 5,6 cm. Pasta dura, ataronjada marronosa, amb les superfícies del mateix color. Acabat allisat exterior, amb marques de torn ben vives a l'interior.

El fragment presenta un signe (1,6 x 0,8 cm) esgrafiat després de la cocció a la paret exterior, a la zona inferior i poc visible del vas. Es tracta d'una forma triangular que recorda el sil·labograma ibèric **tu1** o la delta grega, encara que la seva simplicitat fa pensar més aviat en una marca anepigràfica. A sobre del traç inferior hi ha un punt centrat en forma de cercle, però no sembla que hagi estat realitzat amb el mateix instrument que les incisions del triangle.

Cronologia. Només és possible determinar un *ante quem* de 300 ane, a partir de la data en què s'abandona el poblat (Junyent i López 2016: 34). El fragment, doncs, podria pertànyer a les fases Vilars III o Vilars IV.

Bibliografia. Garcés *et al.* 1996: 38, fig. 31.1.

4. PÀTERA ÀTICA DE LES ROQUES DE SANT FORMATGE (SERÒS, LLEIDA)

La inscripció (L.6.1) fou donada a conèixer al començament dels anys setanta per Emili Junyent, però havia passat gairebé desapercibuda fins a la compilació de M. Isabel Panosa de 2001. La revisió recent que n'hem fet un de nosaltres (Garcés 2013) confirma la datació de la peça a la primera meitat del segle IV ane i ofereix una primera lectura del text tenint en compte que està escrit en la variant dual del signari nord-oriental, la qual cosa és coherent tant amb la cronologia com amb la paleografia. En aquell article se suggereixen sis alternatives de lectura diferents pels dubtes en la identificació dels dos darrers signes, però a partir d'una nova autòpsia de l'esgrafiament proposem deixar-ne una de sola, la preferent, i afinar una mica més les dualitats emprades. El fragment es conserva al Museu de Lleida (sigla: RCIVA 3503; autòpsia: 3/1/2018).

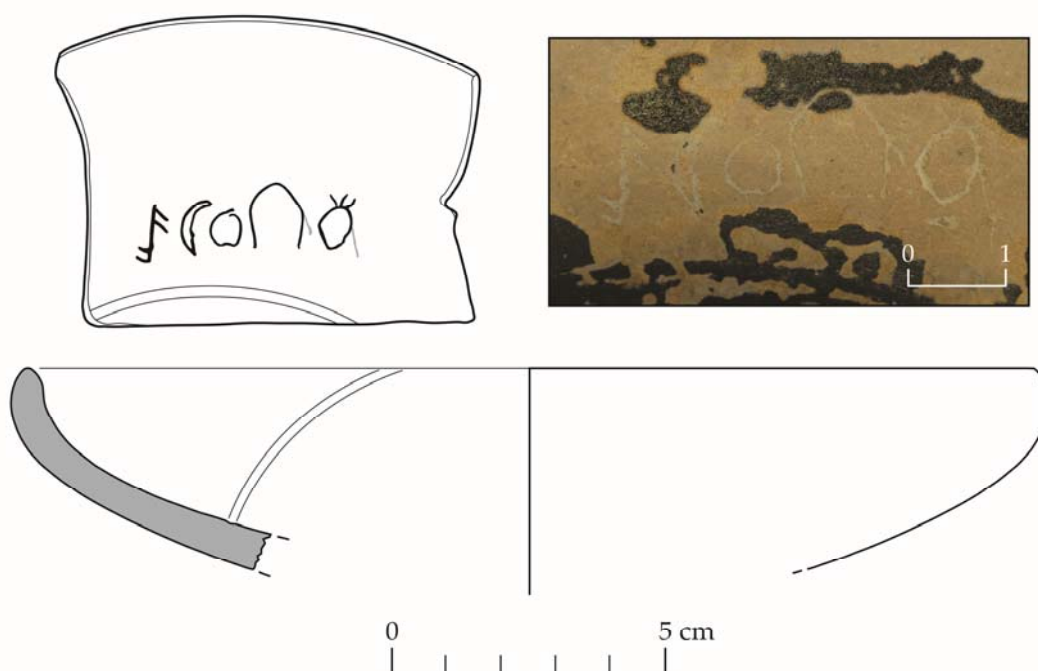

Fig. 5. Fragment de pàtera àtica (Roques de Sant Formatge).

La inscripció (fig. 5) consta de cinc signes realitzats després de la cocció a la paret interior de la ceràmica, a uns tres centímetres de la vora i a sobre dels solcs que decoren el fons de la pàtera. Longitud: 3,9 cm. Les incisions són irregulars i cobertes de concrecions, però es traçaren bé i, malgrat la pèrdua del vernís a la zona de l'esgrafiament, se n'aprecien perfectament tots els detalls. El text és dextros, cosa que ens és confirmada pel *ductus* d'algun dels grafemes, en particular del quart. L'altura dels signes és força desigual i va dels 0,7 cm del tercer als 1,2 cm del quart:

- El primer signe és sens dubte **ki5**.
- El segon és una **r** amb forma de lluna minvant en què el traç dret presenta un corbament considerable i s'atansa força al traç esquerre, a mig camí entre **r3** i

algunes variants del signe B-oide (Ferrer i Sànchez 2017: 231-233) –com ara les emprades a l'òstracon de Pontós (GI.8.2,2) o al vaset de Vilademuls (GI.7.1)–, encara que la seva morfologia podria deure's simplement a una realització descurada de r3. El signe recorda la penúltima lletra de la seqüència *begeberekeledake+i* d'una roca de la Cerdanya (PYO.7.1), que Ferrer (Campmajo i Ferrer 2010: 257-258) comparava també amb el B-oide de l'òstracon de Pontós i per a la qual suggeria, d'acord amb el context, que fos una variant de **m**; en aquesta inscripció la segona vibrant es representa amb r5, però a l'esgrafiat de les Roques la casella és lliure i no hi ha motius contextuais ni paleogràfics per no veure en el signe llunat una variant atípica de r.

– El tercer és un signe **ku2** sense punt central, el qual correspon a la variant simple de la dualitat del sil·labograma que té com a variant complexa el **ku2** estàndard, amb punt central. Aquesta dualitat es documenta explícitament a la primera parella de signes de l'alfabetari rupestre de Bolvir (GI.3.1,B). Tenint en compte la cronologia de la pàtera, la possibilitat que es tracti de **r8** ha d'ésser completament descartada.

– Pel que fa al quart signe, en el darrer treball (Garcés 2013) ens decantàvem per **ke8**, malgrat que consideràvem igualment possible la lectura tradicional com a **ka**. Cal dir ara que el signe de les Roques presenta, d'una banda, una forma arrodonida que l'allunya de la marcada angulositat que caracteritza el signe **ka** en totes les èpoques, i, de l'altra, sembla haver patit una correcció: en dur a terme la secció dreta del grafema, l'estil devia escapar-se lleugerament dibuixant una línia recta en lloc de corbada, per la qual cosa l'autor reprengué el traç al punt on s'havia desviat i acabà el signe de tal manera que respectés la simetria ideal de la variant **ke7**, girada –això sí– 90° cap a la dreta, com en una inscripció rupestre d'Oceja (PYO.7.13). El **ke7** de les Roques és amb seguretat la variant simple de la dualitat, tant si la seva parella complexa es marca amb un petit traç diagonal (**ke8** i **ke9**) com amb un traç horitzontal de costat a costat (**ke10**).¹⁴

– El cinquè signe és, com proposàvem el 2013, **be7**, atès que els tres petits traços al capdamunt del cercle són clars.

La lectura resultant, *kirgugebe*,¹⁵ està mancada de paral·lels clars al *corpus* ibèric. En general la bibliografia ha interpretat el text com un nom personal, la categoria més freqüent sobre ceràmica. En aquest seny, el final *gebe* podria comparar-se amb **kebe** d'una rupestre d'Er (PYO.5.1,D), que sembla una forma abreujada del possible element onomàstic **kebel** (Ferrer 2015: 11-13). L'ús de la velar sonora fóra coherent amb un dels testimonis adduïts per a aquest formant, *gebelesekesai* (V.14.2,B-1), però la primera part de la seqüència de la pàtera resta sense explicació al si de l'antroponímia ibèrica. Cal posar en relleu que l'esgrafiat es

¹⁴ De fet, ambdues alternatives foren possibles a la vegada en l'hipotètic cas que el signari emprat presentés la dualitat del sil·labograma: **ke7** seria aleshores la variant simple, **ke8/9**, la complexa, i **ke10**, la supercomplexa. *Vid.* Ferrer 2017: 79-85.

¹⁵ Variants de lectura: *kirkukebe* o *-kabe* o *-keř* o *-kař* o *-keku* o *-kaku*, Garcés; *kirkukaku* o *-kar* o *-beku* o *-ber*, Junyent; *kirbekabe* o *kirkukaku*, Siles; *kirřkař* o *kiarřkař*, Panosa.

troba a la paret interior del recipient i que, per tant, potser convé no pensar en una indicació de propietat sinó en una altra mena d'epígraf. La posició més o menys centrada de la inscripció dins el fragment podria indicar que es tracta d'un òstracon, la qual cosa ampliaria sensiblement les possibilitats interpretatives, fins i tot en el camp de l'epigrafia religiosa.¹⁶

Bibliografia. Junyent 1973a: 313-314, 381, núm. 3503, fig. 27; 1973b: 501 (dibuix de la inscripció); Siles 1985: 169 núm. 667; Panosa 2001: 527 núm. 12.1; Moncunill 2007: 220, 423; Garcés 2013: 484-485, fig. 2; Sabaté 2016: 59 (§ 17).

5. CABEZO DE ALCALÁ (AZAILA, TEROL)

5.1. Pes de teler de ceràmica

La sola notícia d'aquest esgrafiat la dona Rodrigo Pita en una monografia sobre la Lleida ilergeta (1975: 127), on es limita a incloure una fotografia de l'objecte amb el peu "Inscripción ibérica en pesa de telar de cerámica hallada en el poblado ilergete de Cabezo de Alcalá, en Azaila (Teruel)". No n'hem trobat cap referència a la bibliografia posterior, i sobta especialment que Untermann, coneixedor de l'obra de Pita, no recollís la inscripció als *MLH* III. El mateix Pita fa constar que la peça es conserva a la col·lecció particular de Manuel Camps Clemente, a Alcarràs (Lleida), però es tracta d'un conjunt de materials inaccessible d'ençà de la mort del seu propietari el 2013, de manera que la descripció que en fem es basa exclusivament en la fotografia publicada.

Les antigues excavacions arqueològiques al Cabezo de Alcalá foren realitzades per Juan Cabré els anys 1919-1935, 1940 i 1942 (Beltrán 1976: 20-21). En aquells treballs es recuperaren prop de quatre-cents exemplars de pesos de teler fabricats en fang o alabastre blanquinós, de formes i pesos molt diversos (Beltrán 1976: 246); de la poca atenció per aquests objectes n'és il·lustrativa "l'ocultació" en època contemporània de fins a 123 *pondera* dins una piqueta excavada per Cabré, tal vegada rebutjats per no contenir marques o dibuixos (Beltrán 2013: 336-338, fig. 265-266), per la qual cosa no és d'estranyar que alguns objectes recalessin en col·leccions més llunyanes, com en el cas que ens ocupa.

Suport (fig. 6). Pes de teler de ceràmica de forma prismàtica, amb els vèrtexs arrodonits, travessat per un orifici circular que se situa a la part superior de la cara frontal. En no haver-se pogut efectuar l'autòpsia de la peça no és possible especificar-ne la variant tipològica (Castro 1985: 233).

¹⁶ Velaza en premsa.

Fig. 6. Pes de teler de ceràmica (Cabezo de Alcalá). Font: Pita 1975.

L'esgrafiat, realitzat després de la cocció amb incisions profundes, es troba al centre d'una de les cares frontals del pes, just a sota del forat. Els signes són probablement **ba**1 i **n**1, però sense una autòpsia és difícil assegurar que el traç horitzontal que hi ha entre els dos grafemes sigui veritablement adventici; si no fos accidental, el primer signe fóra **o**1 i tindriem un nexse de dues lletres.

Al Cabezo de Alcalá **ban** apareix com a text únic no només en altres pesos de teler (TE.2.365; Beltrán 2013: 42, 63), ans també en ceràmiques campanianes (TE.2.68-72 i 105,B) i en una gerreta de pasta grisa emporitana (TE.2.298). Fora d'Azaila es documenta de la mateixa manera en diverses ocasions: un vas de campaniana de Montlaurès (AUD.2.6), un petit vas ibèric de Margalef (L.11.1), una base de campaniana i una tortera del Tiro de Cañón (TE.11.28 i 34), un plat/tapadora de ceràmica ibèrica del Tossal de Sant Miquel de Llúria (V.6.91), i un plat de vernís negre calè de *Valentia* (V.12.2), entre altres casos més dubtosos (Empúries: GI.10.30; Can Fatjó: B.17.7). És gairebé segur que en ibèric existien diversos segments **ban** homònims:¹⁷ és el mot per al nombre u (basc *bat*) –i segurament, a partir d'aquí, per a l'article indeterminat (enclític)–,¹⁸ però hi ha exemples clars en què funciona com a formant antroponímic (Rodríguez Ramos 2014: núm. 25) i sembla ésser també un pronom o un prefix. Així doncs, per als *pondera* fóra possible tant un ús de **ban** a guisa d'indicació de la unitat, com una inscripció de propietat, o bé alguna mena de marca o abreviatura que vagi més enllà de les alternatives proposades.

Quant a la segona lectura possible, **on** es troba en un pes de teler d'Azaila (TE.2.400) i, formant igualment un nexse, en un plat de vernís negre de Cales del mateix jaciment (Beltrán 2013: 34, 301); també apareix en una campaniana A d'Empúries (GI.10.27), però la seva funcionalitat ens és desconeguda en tots els casos.

¹⁷ Vid. *MLH* III.1, § 514; Ferrer 2006: 147-148; Moncunill 2007: 104-106.

¹⁸ Ferrer 2009, amb bibliografia anterior.

Cronologia. Els pesos prismàtics es documenten a l'àrea ibèrica a partir de mitjan segle VI i perduren fins més enllà del canvi d'era (Castro 1985: 232, fig. 3). En tractar-se d'un objecte amb un esgrafiat ibèric, però, és possible situar-lo en el darrer tram de la seqüència, entre el segle II i la destrucció de la ciutat al començament del segon quart del segle I aC (Beltrán 2013: 488).

Bibliografia. Pita 1975: 127.

5.2. Copa de vernís negre de Cales

El dia 16 d'abril de 1979, dilluns de Pasqua, un grup d'arqueòlegs relacionats amb l'IEI realitzaren una excursió a les restes del Cabezo de Alcalá, en el transcurs de la qual observaren i recolliren en superfície tres petits fragments ceràmics, un dels quals presentava un esgrafiat ibèric. La peça que ens ocupa ingressà el mateix dia a la Col·lecció Arqueològica de l'IEI, col·lecció que passà a formar part del Museu de Lleida, on es conserva (sense núm. inv.; autòpsia: 3/1/2018). En ambdues institucions ha restat als magatzems i romaní inèdita per ésser una inscripció *aliena* del context lleidatà.

Support (fig. 7). Fragment de vora d'una copa de vernís negre de Cales de la forma Lamb. 2 / F1222. Diàmetre exterior de la vora (calculat): 10 cm; altura màxima conservada: 5,9 cm. Pasta beix molt depurada, amb desgreixant inapreciable. Vernís negre ben conservat a l'interior, però desgastat a la vora i a la carena.

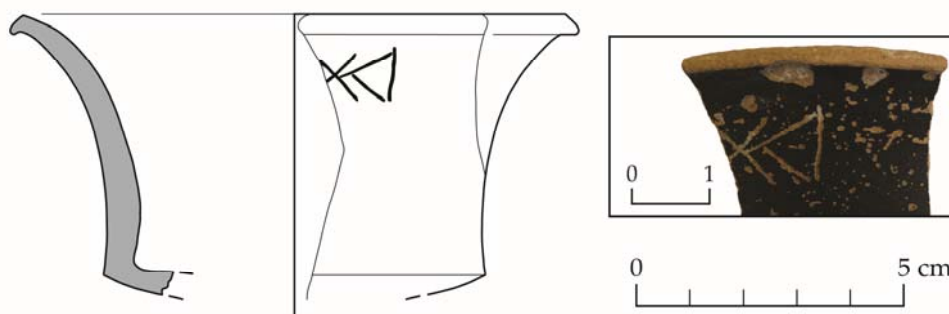

Fig. 7. Fragment de copa de ceràmica de Cales (Cabezo de Alcalá).

L'esgrafiat es duagué a terme a la paret exterior, just a sota de la vora, amb traços rectes, ben visibles i força profunds, encara que alguns punts presenten concrecions. S'observen dos signes de 0,9-1 cm, el primer dels quals ha perdut el terç esquerra per la fractura de la peça. Longitud conservada: 1,3 cm. Els signes són **ta**1 i **r**1: [---]tar. Tant el *ductus* de la vibrant, en què l'asta diagonal superior ha sortit del traçat ideal, com la posició de l'esgrafiat n'orienten la lectura i descarten l'alternativa **ata**[---].

Com s'ha indicat en el cas del pes de teler anterior, les excavacions a Azaila proporcionaren grans quantitats de materials ceràmics. Només pel que respecta a la forma Lamb. 2 en ceràmica campaniana, genèricament considerada B en la bibliografia antiga, se'n compten fins a 16 exemplars, nou de la variant alta (Morel F1222, 1224) i set de la baixa (Morel F1230) (Beltrán 1976: 186-188; 2013:

432-433). El dubte és si el petit fragment que ara hem localitzat correspon a un nou exemplar o, per contra, forma part d'alguns dels ja coneguts, llisos o també esgrafiats. Aquesta qüestió no podem resoldre-la aquí, atès que ni els diaris de Cabré ni els dibuixos de la primera monografia de Miguel Beltrán presenten un grau de detall suficient en aspectes com els trencats i la posició de les inscripcions; la reintegració del fragment caldrà assajar-la quan es dugui a terme la revisió completa dels materials del jaciment.

Què que sigui, si l'esgrafiament fos incomplet, **-tar** podria ésser el final d'un antropònim com **belestar** (CS.18.1,A-2), **isáledar** (V.7.6) o **uldidar** (V.7.2,A-2; V.13.3,B.I-3), el segon formant dels quals se sol analitzar com una variant de **tar** (MLH III.1, § 7.115; Rodríguez Ramos 2014: núm. 138). És possible també que els dos signes que s'observen fossin els sols de què constava la inscripció, atès que els esgrafiats del Cabezo de Alcalá són en bona part bilíters. El segment **tar**, amb aquesta vibració, no està documentat com a text únic en cap altre cas, però sí que són abundants els testimonis de **tar** (Vinebre: T.6.6-7; Castell d'Amposta: T.14.2), sobretot a la mateixa Azaila (TE.2.176, 209, 210, 305, 308, 335, 336).

Cronologia. El vas sembla correspondre a la sèrie mitjana de la ceràmica calena, fabricada entre 130/120 i 90/80 ane (Principal i Ribera 2013: 93-97). La destrucció d'Azaila, al començament del segon quart del segle I ane (Beltrán 2013: 488), confirmaria aquestes dades.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMS, J. N. (2004), *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge, CUP.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1976), *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Saragossa, Institución "Fernando El Católico".
- BELTRÁN LLORIS, M. (2013), *Azaila: Estado de la cuestión en el año 2013 (contiene documentación inédita de Juan Cabré)* [= *Caesaraugusta*, 83], Saragossa, Institución "Fernando El Católico".
- CAMPMAJO, P., FERRER I JANÉ, J. (2010), "Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (I) : premiers résultats", *Palaeohispanica*, 10, 249-274.
- CASTRO CUREL, Z. (1985), "Pondera. Examen cualitativo, cuantitativo, espacial y su relación con el telar con pesas", *Empúries*, 47, 230-253.
- CORREA RODRÍGUEZ, J. A. (1993), "Antropónimos galos y ligures en inscripciones ibéricas", dins *Studia Palaeohispanica et Indogermanica J. Untermann ab amicis Hispanicis oblata*, Adiego Lajara, I.-X., Siles Ruiz, J., Velaza Frías, J. (ed.), Barcelona, Universitat de Barcelona, 101-116.
- CORREA RODRÍGUEZ, J. A. (1994), "La lengua ibérica", *Revista Española de Lingüística*, 24.2, 263-287.
- CURA I MORERA, M. (1993), "Nous grafitos ibèrics en el Molí d'Espígol (Tornabous) i la cronologia de l'escriptura ibèrica a l'interior de Catalunya", *Gala*, 2, 219-225.
- FARIA, A. M. de (1997), "Apontamentos sobre onomástica paleo-hispânica", *Vipasca*, 6, 105-114.

- FARIA, A. M. de (2002), "Crónica de onomástica paleo-hispànica (3)", *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 5.1, 121-146.
- FARIA, A. M. de (2003), "Crónica de onomástica paleo-hispànica (5)", *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 6.1, 211-234.
- FARIA, A. M. de (2005), "Crónica de onomástica paleo-hispànica (9)", *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 8.1, 163-175.
- FARIA, A. M. de (2007), "Crónica de onomástica paleo-hispànica (13)", *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 10.2, 161-187.
- FERRER I JANÉ, J. (2005), "Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores", *Palaeohispanica*, 5, 957-982.
- FERRER I JANÉ, J. (2006), "Nova lectura de la inscripció ibèrica de la Joncosa (Jorba, Barcelona)", *Veleia*, 23, 129-170.
- FERRER I JANÉ, J. (2009), "El sistema de numerales ibèric: avances en su conocimiento", *Palaeohispanica*, 9, 451-479.
- FERRER I JANÉ, J. (2010), "El sistema dual de l'escriptura ibèrica sud-oriental", *Veleia*, 27, 69-113.
- FERRER I JANÉ, J. (2011), "Sistemas metrológicos en textos ibéricos (1): del cuenco de La Granjuela al plomo de La Bastida", *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas*, 11, 99-130.
- FERRER I JANÉ, J. (2013), "A propòsit d'un pes de pedra ibèric del Puig de la Misericòrdia (Vinaròs) de 41 gr amb la marca metrològica 'o'", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31, 137-147.
- FERRER I JANÉ, J. (2014), "A propòsit d'un sisè de bronze de **baitolo** amb la llegenda **be II**", *Acta Numismàtica*, 44, 57-69.
- FERRER I JANÉ, J. (2015), "Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (2) : Deuxième parution", *Sources : Les Cahiers de l'Âne Rouge*, 3, 7-22.
- FERRER I JANÉ, J. (2017), "El origen dual de las escrituras paleohispánicas: un nuevo modelo genealógico", *Palaeohispanica*, 17, 55-94.
- FERRER I JANÉ, J. (en premsa), "Ildurtigi: Un nou antropònim ibèric procedent de Can Fontgrau (Sils)".
- FERRER I JANÉ, J., GARCÉS, I., GONZÁLEZ, J. R., PRINCIPAL, J., RODRÍGUEZ, J. I. (2009), "Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, la Noguera, Lleida). Troballes anteriors a les excavacions de l'any 2002", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 27, 109-154.
- FERRER I JANÉ, J., SÀNCHEZ RODRÍGUEZ, M. (2017), "L'enigma B'oïde al descobert: **kaštaum** i **baikar** en sengles inscripcions ibèriques sobre una tortera i un vaset de Camps de l'Hospital (Vilademuls)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27, 221-236.
- GARCÉS ESTALLO, I. (2013), "Nuevos epígrafes ibéricos de la comarca del Segrià (Lleida)", *Palaeohispanica*, 13, 483-500.
- GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1992), *Els Vilars: Memòria de les campanyes 1985-86*, Lleida, Generalitat de Catalunya. Inèdit.
- GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1996), *Els Vilars 1993: Memòria de la campanya d'excavacions*, Lleida, Generalitat de Catalunya. Inèdit.
- GRAU MIRA, I., MORATALLA JÁVEGA, J. (2003-2004), "La regulación del peso en la Contestania ibérica. Contribución al estudio formal y metrológico de las pesas de balanza", *AnMurcia*, 19-20, 25-54.

- GUÉRIN, P., SILGO GAUCHE, L. (1996), "Inscripción ibérica sobre plomo de Castellet de Bernabé (Llíria, Valencia)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, 199-206.
- DE HOZ BRAVO, J. (2011), *Historia lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad*, vol. II: *El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*, Madrid, CSIC.
- JORDÁN CÓLERA, C. (2008), "El Valle Medio del Ebro como zona de contacto lingüístico de las lenguas paleohispánicas", *Revista Española de Lingüística*, 38.1, 5-32.
- JUNYENT SÁNCHEZ, E. (1973a), "El primer corte estratigráfico realizado en Roques de Sant Formatge (Seròs, Lérida) y algunas cuestiones en torno a la formación de la cultura ilergeta", *Noticiario Arqueológico Hispánico: Prehistoria*, 2, 287-386.
- JUNYENT SÁNCHEZ, E. (1973b), "Noticia acerca del primer corte estratigráfico efectuado en el poblado de Roques de Sant Formatge (Seròs, Lérida)", dins *XII Congreso Nacional de Arqueología* (Jaén, 1971), Saragossa, Universidad de Zaragoza, 495-502.
- JUNYENT SÁNCHEZ, E., LÓPEZ MELCION, J. B. (2016), *La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca: Terra, aigua i poder en el món iber*, Lleida, Museu de Lleida.
- HAE = *Hispania Antiqua Epigraphica*.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1963), "Dos grafitos ibéricos con nombres latinos", *Zephyrus*, 14, 108-110.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968), *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- MLH III = UNTERMANN, J. (1990), *Monumenta linguarum Hispanicarum III: Die iberischen Inschriften aus Spanien*, 2 vols., Wiesbaden, Ludwig Reichert.
- MONCUNILL MARTÍ, N. (2007), *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*, Barcelona, Universitat de Barcelona [tesi doctoral].
- MONCUNILL MARTÍ, N. (2010), *Els noms personals ibèrics en l'epigrafia antiga de Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MORELL CORTÉS, N. (2009), *La metal·lúrgia del plom durant el període ibèric: treball i ús del plom entre els ibers del nord*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili [tesi doctoral].
- OLESTI I VILA, O. (1995), *El territori del Maresme en època republicana (s. III - I a.C.): Estudi d'arqueomorfologia i història*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana.
- PANOSA DOMINGO, M. I. (1996), "Elementos sobre la fase de bilingüismo y latinización de la población ibérica", dins *La Hispania prerromana: Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica* (Coimbra, 13-15 de octubre de 1994), Villar Liébana, F., d'Encarnaçao, J. (ed.), Salamanca, Universidad de Salamanca, 217-246.
- PANOSA DOMINGO, M. I. (1999), *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (siglos V-I a. C.)*, Vitòria, UPV/EHU.
- PANOSA DOMINGO, M. I. (2001), "Novedades de epigrafía ibérica en Cataluña y algunos aspectos metodológicos", dins Villar i Fernández 2001: 511-540.
- PITA MERCÈ, R. (1975), *Lérida ilergete*, Lleida, Dilagro.
- PRINCIPAL, J., CAMAÑES, M. P., PADRÓS, C. (2015), "Un edifici singular al *castellum* romanorepublicà de Monteró 1 (Camarasa, la Noguera), i l'urbanisme complex d'un post avançat del nord-est de la Citerior", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, 309-325.
- PRINCIPAL PONCE, J., RIBERA LACOMBA, A. (2013), "El material más apreciado por los arqueólogos. La cerámica fina. La cerámica de barniz negro", dins *Manual de cerámica romana. Del mundo Helenístico al Imperio romano*, Ribera Lacomba, A. (ed.), Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional, 41-146.

- QUINTANILLA NIÑO, A. (1998), *Estudios de fonología ibérica*, Vitòria, UPV/EHU.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2014), "Nuevo Índice Crítico de formantes de compuestos de tipo onomástico íberos", *ArqueoWeb*, 15, 81-238.
- SABATÉ VIDAL, V. (2016), "Novetats sobre epigrafia ibèrica (2007-2014)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 26, 35-71.
- SILES RUIZ, J. (1981), "Iberismo y latinización: Nombres latinos en epígrafes ibéricos", *Faventia*, 3.1, 97-113.
- SILES RUIZ, J. (1985), *Léxico de inscripciones ibéricas*, Madrid, Ministerio de Cultura.
- SILGO GAUCHE, L. (1994), *Léxico ibérico* [= *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas*, 1], València, Real Acadèmia de Cultura Valenciana.
- SINNER, A. G., FERRER I JANÉ, J. (2016), "Del *oppidum* de Burriac a las termas de Ca l'Arnau. Una aproximación a la lengua y a la identidad de los habitantes de *Ilduro* (Cabrera de Mar, Barcelona)", *Archivo Español de Arqueología*, 89, 193-223.
- SPARKES, B. A., TALCOTT, L. (1970), *The Athenian Agora*, vol. XII: *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, Princeton, The American School of Classical Studies at Athens.
- STIFTER, D. (2013), "Vocative for nominative", dins *Vocative! Addressing between System and Performance*, Sonnenhauser, B., Noel Aziz Hanna, P. (ed.), Berlín / Boston, De Gruyter Mouton, 43-85.
- VELAZA FRÍAS, J. (1991), *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- VELAZA FRÍAS, J. (2001), "*Chronica epigraphica Iberica* II: novedades y revisiones de epigrafía ibérica (1995-1999)", dins Villar i Fernández 2001: 639-662.
- VELAZA FRÍAS, J. (2006), "*Chronica epigraphica Iberica* VII (2004-2005)", *Palaeohispanica*, 6, 303-327.
- VELAZA FRÍAS, J. (2011), "*Chronica epigraphica Iberica* IX (2007-2009)", *Palaeohispanica*, 11, 319-331.
- VELAZA FRÍAS, J. (en premsa), "La epigrafía religiosa en el mundo ibérico", dins *Dedicaces religieuses en langues locales de l'Occident Romain: Actes du colloque Parole per gli dèi (Rome, 18-19 mai 2017)*, Estarán, M. J., Dupraz, E., Aberson, M. (ed.), Ginebra, Peter Lang.
- VILLAR LIÉBANA, F., FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M. P. (ed.) (2001), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania: Actas del VIII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca, 11-15 de mayo de 1999)*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- ZAMORA MORENO, D. (2006-2007), *L'oppidum de Burriac: Centre del poder polític de la Laietània ibèrica* [= *Laietania*, 17], Mataró, Museu de Mataró.